ORİJİNAL ARAŞTIRMA ORIGINAL RESEARCH

DOI: 10.5336/jtracom.2021-85914

Kanser Rehabilitasyon Sürecinde Ebru Sanatının Etkileri: Tanımlayıcı Bir Araştırma

Effects of Paper Marbling Art in the Cancer Rehabilitation Process: Descriptive Research

Derya ÇINAR[a], Ayfer KARADAKOVAN[b], Mustafa AKIN[c]

[a]İzmir Bakırçay Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Onkoloji Hemşireliği ABD, İzmir, Türkiye
[b]Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi, İç Hastalıkları Hemşireliği ABD, İzmir, Türkiye
[c]Balıkesir İl Sağlık Müdürlüğü Atatürk Şehir Hastanesi, Radyoterapi Ünitesi, Balıkesir, Türkiye

ÖZET Amaç: Bu araştırma ile kanser rehabilitasyonu sürecindeki meme kanserli kadınların "ebru" sanatı terapisine yönelik duygu, algı ve deneyimlerinin belirlenmesi ve yaşam kalitesi düzeyine etkisinin incelenmesi amaçlandı. **Gereç ve Yöntemler:** Araştırma, Türkiye'de bir ilin Kanserle Savaş Vakfına bağlı bir merkezinde, 10 Şubat-01 Mart 2020 tarihleri arasında karma yöntem metodolojisi kullanılarak yürütüldü. Araştırmanın örneklemini, "ebru" sanatı terapisi almış 14 meme kanserli kadın oluşturdu. Nicel verilerin toplanmasında Tanıtıcı Bilgiler Formu ve Kanser Tedavisinin Fonksiyonel Değerlendirmesi-Genel 7 Yaşam Kalitesi Ölçeği kullanıldı. Nitel verileri elde etmek için Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu kullanılarak odak grup görüşmesi yapıldı ve görüşmeler kaydedildi. Nitel ve nicel veriler eş zamanlı olarak toplandı ve birbirinden bağımsız olarak analiz edildi. **Bulgular:** Katılımcıların büyük çoğunluğunun yaşam kalitesi düzeyinin ortalamanın üzerinde olduğu saptandı. Betimleyici ve yorumlayıcı analizler sonucunda kendini ifade etme, olumlu duygudurumu ve duygu yoğunluğu olmak üzere 3 tema belirlendi. Ebru terapisinin kanser sürecindeki olumsuz deneyimleri unutturduğu, mutluluk ve rahatlama gibi olumlu duygular yaratarak hastaların yaşam kalitesini etkilediği belirlendi. **Sonuç:** Ebru sanatı terapisinin, hastalar üzerinde olumlu etkiler yaratarak yaşam kalitesini etkilediği sonucuna varıldı. Bu araştırma, rehabilitasyon sürecindeki meme kanserli kadınların sağ kalım sürecinde yaşam kalitesi üzerine sanat terapisinin etkilerine dair kanıtlar sağlar.

Anahtar Kelimeler: Kanser; rehabilitasyon; sanat terapi; ebru sanatı

ABSTRACT Objective: With this research, we aim to determine the feelings, perceptions and experiences of women with breast cancer in the cancer rehabilitation process towards "paper marbling" art therapy and to examine its effect on the quality of life. **Material and Methods:** The research was carried out in a center affiliated to the Cancer Fight Foundation of a province in Turkey, between 10 February and 01 March 2020, using mixed method methodology. The sample of the study consisted of 14 women with breast cancer who received "paper marbling" art therapy. Introductory Information Form and Functional Assessment of Cancer Therapy-General 7 Quality of Life Scale were used to collect quantitative data. A focus group interview was conducted using the Semi-Structured Interview Form to obtain qualitative data, and the interviews were recorded. Qualitative and quantitative data were collected simultaneously and analyzed independently of each other. **Results:** It is determined that the quality of life of the majority of the participants was above the average. As a result of descriptive and interpretive analyzes, three themes are determined, namely self-expression, positive mood and emotional intensity. It was determined that "paper marbling" therapy help people forget the negative experiences in the cancer process and affect the quality of life of the patients by creating positive emotions such as happiness and relaxation. **Conclusion:** We concluded that "paper marbling" art therapy affected the quality of life by creating positive effects on patients. This research provides evidence for the effects of art therapy on the quality of life of women with breast cancer in rehabilitation.

Keywords: Cancer; rehabilitation; art therapy; the art of paper marbling

Küresel olarak meme kanseri kadınlar arasında en yaygın görülen kanserdir. Dünya Sağlık Örgütü 2020 yılı verilerine göre meme kanseri insidansı %11,7 (2.261.419 milyon) ile dünyada en sık görülen kanserler arasında 1. sıradadır.[1] Kanser teşhisi yaşamı tehdit etmekle birlikte kişilerarası ilişkileri, rol ve benlikleri, fiziksel, bilişsel ve varoluşsal sorunlarla yaşam kalitesini etkiler.[2] Kanser rehabilitasyonu, kan-

Correspondence: Derya ÇINAR
İzmir Bakırçay Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Onkoloji Hemşireliği ABD, İzmir, Türkiye
E-mail: deryacinar73@hotmail.com

Peer review under responsibility of Journal of Traditional Medical Complementary Therapies.

Received: 26 Aug 2021 ***Received in revised form:*** 12 Dec 2021 ***Accepted:*** 15 Dec 2021 ***Available online:*** 22 Dec 2021

2630-6425 / Copyright © 2022 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ser hastalarının deneyimledikleri fiziksel ve psikososyal sorunların iyileştirilmesi amacıyla uygulanan multidisipliner bir yaklaşımdır. Kanser rehabilitasyonunun temelinde, hasta ve ailesinin kanserle baş etmesi ve yaşam kalitesinin artırılarak iyilik/esenlik hâlinin desteklenmesi yer almaktadır.[3] Sanat terapisi, kanser hastalarının sözel olarak ifade etmekte güçlük çektiği deneyimlerini, duygu ve gereksinimlerini; tiyatro, müzik, heykel, çizim, resim, dans gibi yollarla iletmesinin bir yoludur.[1,3-5] Yapılan çalışmalar, sanat terapisinin kanser hastalarında distres, anksiyete, depresyon, yorgunluk semptomlarında azalmaya ve yaşam kalitesinde iyileşmeye katkısı olduğunu göstermiştir.[3-7] Tiyatro ve plastik sanat atölyesi çalışmalarına katılan kanser hastalarında memnuniyet, refah ve yaşam kalitesi düzeyinde artış gözlendiği bildirilmiştir.[5] Kemoterapi kürü sırasında sulu boya resimle terapi uygulanan kanser hastalarının, yaşam kalitesi ve depresyon düzeylerinde iyileşme olduğu bildirilmiştir.[6] Meme kanseri hastaları ile yapılan farkındalık temelli sanat terapinin etkisinin incelendiği çalışmalarda, sanat terapinin hastaların yaşam kalitesinde iyileşme; stres, kaygı ve depresyon düzeylerinde azalma sağlandığı görülmüştür.[6-8]

Türk kültürüne özgü el sanatlarından "ebru", Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütünün somut olmayan kültürel miras listesinde "Türk Kâğıt Süsleme Sanatı" olarak yer almaktadır. Ebru, suyun bazı maddelerle yoğunluğunun artırılarak üzerine fırça yardımıyla boya serpildikten sonra, görsel bir şölenle uyumu ve zarafeti sunan bir sanattır. Ebru sanatı, bireyleri bir araya getirir, paylaşılan bir ortam sağlar ve bu ortam içinde bireylere soyut kavramların ve hislerin ortaya çıkmasında bireysel deneyim kazandırır.[7-9] Literatürde, tiyatro, plastik sanatlar, müzik, resim, cam boyama, boncuklarla takı yapma, kile şekil verme, ahşap boyama, maske yapımı, kolaj oluşturma, dans, hareket terapi, masaj terapi gibi sanat türleri ile kanser hastalarına sanat terapisi uygulandığı bildirilmiştir.[1,3,4,9-13] Ancak ebru sanatı ile meme kanseri hastalarına sanat terapisi yapıldığına ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu kapsamda, araştırmamız rehabilitasyon sürecindeki meme kanserli kadınlarda ebru sanatı terapisinin etkisini inceleyen ilk ve özgün bir çalışmadır. Bu araştırma ile kanser rehabilitasyonu sürecinde uygulanan "ebru" sanatı terapisine ilişkin meme kanserli kadınların duygu, algı ve deneyimlerinin belirlenmesi ve yaşam kalitesi düzeyine etkisinin incelenmesi amaçlandı. Araştırma soruları:

1. Ebru sanatı terapisi uygulanan ve rehabilitasyon sürecinde olan meme kanserli kadınların algı, duygu ve deneyimleri nelerdir?

2. Ebru sanatı terapisinin rehabilitasyon sürecinde olan meme kanserli kadınlarda yaşam kalitesi düzeyine etkisi var mıdır?

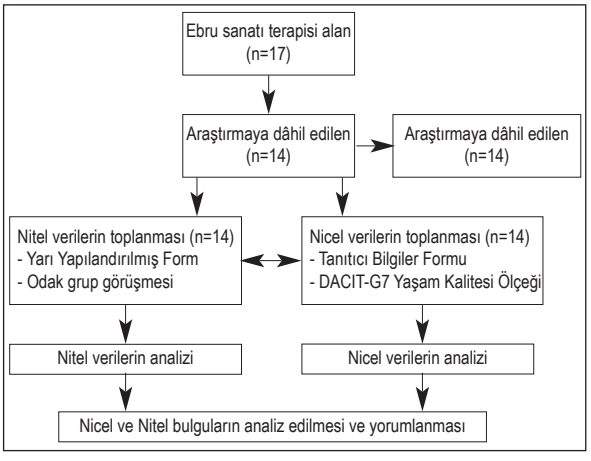
GEREÇ VE YÖNTEMLER

ARAŞTIRMA TASARIMI, YERİ VE ZAMANI

Araştırma, nicel ve nitel yöntemlerin bir arada kullanıldığı karma yöntem (mixed method) metodolojisinde eş zamanlı, yakınsayan paralel desende 10 Şubat-01 Mart 2020 tarihleri arasında Türkiye'de bir ilin Kanserle Savaş Vakfına bağlı bir merkezinde yürütüldü. Karma yöntemde nitel ve nicel verilerin eş zamanlı olarak toplanması, harmanlanması ve yorumlanması yöntemi paralel karma yöntem olarak adlandırılır.[9] Bu araştırmada, nitel araştırma yöntemi ile hastaların "ebru" sanatı terapisine yönelik duygu, algı ve deneyimlerini ortaya çıkarmak için ve nicel araştırma yöntemi ile de yaşam kalitesi düzeyine etkisini belirlemeye yönelik çıkarımda bulunmak için karma yöntem metodolojisi tercih edildi. Araştırmanın akış diyagramı Şekil 1'de verildi.

ARAŞTIRMANIN ÖRNEKLEMİ

Araştırmanın evrenini; kuruma aktif olarak kayıtlı kanser hastaları (n=39) oluşturdu. Araştırmada, amaçlı örneklem yöntemlerinden benzeşik durum örneklem yöntemi kullanıldı. Nitel araştırmalarda benzeşik örnekleme; benzer durumda ve benzer deneyimleri yaşamış olan bireyler ile odaklanmayı ve grup görüşmelerini kolaylaştıran bir yöntemdir.[10-12] Araştırmanın örnekleminde rehabilitasyon sürecinde olan ve "ebru" sanatı terapisi almış benzer durumda olan 17 meme kanserli kadın yer aldı. Araştırmaya; 18 yaş ve üzeri, primer meme kanseri tanısı konulan, rehabilitasyon sürecinde olan, araştırmaya katılmaya gönüllü olan ve "ebru" sanatı terapisi uygulanmış olan hastalar dâhil edildi. Psikiyatrik bir hastalık nedeni ile tedavi alan, kanser evresi IV/metastaz olan,



ŞEKİL 1: Araştırmanın akış diyagramı.
FACIT-G7: Kronik Hastalık Tedavisinin Fonksiyonel Değerlendirmesi Genel-7.

sekonder (metastaz) meme kanseri tanısı konulan ve aktif kanser tedavisi alan (tamoksifen ve aromatöz inhibitörler dışında) hastalar araştırma kapsamına alınmadı. Primer meme kanseri tanısı olmayan (n=2) ve araştırmaya katılmayı kabul etmeyen (n=1) toplam 3 hasta araştırma dışı bırakıldı. Araştırmanın dâhil edilme ölçütlerine uygun olan 14 meme kanserli kadın araştırmanın örneklemini oluşturdu.

VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırma verilerinin toplanmasında, nicel veriler için Tanıtıcı Bilgiler Formu, Kanser Tedavisinin Fonksiyonel Değerlendirmesi-Genel 7 [Functional Assessment of Cancer Therapy-General 7- (FACT-G7)] Yaşam Kalitesi Ölçeği ve Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu kullanıldı.

Tanıtıcı Bilgiler Formu: Literatür doğrultusunda araştırmacılar tarafından hazırlanan formda, meme kanserli kadınlara yönelik bazı tanıtıcı (yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve çalışma durumu) ve hastalıkla ilgili bilgileri (hastanın tanısı, evresi, süresi, aldığı tedavi) içeren 7 soru mevcuttu.[1,3,4,12-15]

FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği: Bu ölçek, kanser hastalarının fiziksel, duygusal ve fonksiyonel esenliğini içeren yaşam kalitesini ölçmek amacıyla Cella ve ark. tarafından 1993 yılında geliştirilen 27 maddelik Kanser Tedavisinin Fonksiyonel Değerlendirmesi-Genel'in [Functional Assessment of Cancer Therapy-General (FACT-G)] kısaltılmış bir versiyonudur.[11] Kanser hastalarının son 1 haftadaki fiziksel, duygusal ve fonksiyonel iyilik hâlini belirten 7 maddeden oluşan bir ölçektir. Ölçekte yer alan her bir madde "hiçbir zaman (0)" ile "çok fazla (4)" arasında değişen 5'li Likert tip olarak değerlendirilmektedir. Maddelerden olumlu ifade içeren madde 3, 5 ve 7 düz, olumsuz ifade içeren madde 1, 2, 4 ve 6 ters olarak puanlanmaktadır. Ölçek toplam puanı 0-28 arasındadır. Alınan toplam puanın yüksek olması, kişinin yaşam kalitesinin yüksek olduğunu göstermektedir.[12]

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu: Katılımcıların yaşadıkları deneyimleri paylaşabilmeleri için araştırmacılar tarafından literatür doğrultusunda hazırlandı.[1,3,4,12-15] Ön uygulama için 5 meme kanserli kadın ile görüşme yapılarak formda gerekli düzenlemeler yapıldı. Görüşmeler sonucunda yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan soruların içeriği ve formun uygulanabilirliğine yönelik araştırmacılardan bağımsız, onkoloji hemşireliği konusunda çalışmaları olan 3 hemşire akademisyenden uzman görüşü alındı. Yarı yapılandırılmış görüşme sorularının araştırmanın amacına ve analiz yöntemine uygunluğu değerlendirilip onaylandı. Formda, katılımcıların rehabilitasyon sürecinde uygulanan sanat terapisinin yaşamlarında yarattığı olumlu ve olumsuz deneyimlerin, algı ve duyguların açıklanmasına yönelik açık uçlu 7 soru yer aldı.

EBRU SANATI TERAPİSİ

Araştırmanın yapıldığı merkezde, ebru sanatı terapisi, deneyimli ve sertifikalı bir "ebru" sanatçısı tarafından rehabilitasyon amacıyla haftada 1 gün, günde 180 dk olmak üzere toplam 16 hafta süre ile periyodik olarak yapılmıştır. Uygulamada; "ebru" sanatı hakkında bilgilendirme, malzemelerin tanıtılması, tekniğin uygulanması ve eserin yorumlanması aşamaları izlenir. Metot, suya boya serpildikten sonra oluşan desenlerle duygu ve düşüncelerin ifade edilmesine olanak sağlamayı içerir. Ayrıca hastaların konforu için "ebru" yapımında kullanılan malzemelerin özellikle kokusuz olanları tercih edilir. Her bir hasta tamamladığı "ebru" desenlerini öznel olarak yorumlaması için teşvik edilir. Katılımcıların motivasyonunu artırmak için program sonlandığında ortaya çıkan eserler sergilenir. Sergilenen eserlerden bazıları Resim 1, Resim 2, Resim 3, Resim 4, Resim

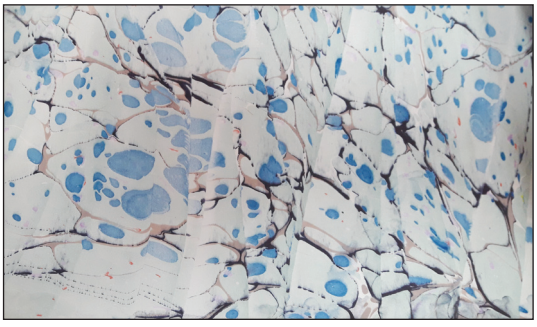
5 ve Resim 6'da gösterildi. Düzenli olarak bu merkezde hasta eğitimi veren hemşire araştırmacı, sergi sırasında eserlerinin tanıtımını yapan hastaları gözlemlemiş ve bireysel görüşmeler yapmıştır. Hastaların bu görüşmelerde, ebru desenlerinin yarattığı etkilerden ve yaşamlarına olan yansımalarından söz etmeleri araştırma probleminin belirlenmesinde yol gösterici olmuştur.

ARAŞTIRMA PROTOKOLÜ

Araştırmanın yapılacağı gün ve saat belirlenerek katılımcılar araştırmaya davet edildi. Daveti kabul eden katılımcılara araştırmanın amaç ve gerekçesi hakkında bilgi verildi. Nicel verilerin elde edilmesi amacıyla bireysel görüşme, nitel verilerin elde edilmesi amacıyla odak grup görüşmesi yapıldı. Her bir katılımcı ile yüz yüze görüşülerek Tanıtıcı Bilgiler Formu ve FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği formları doldurduldu. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu ile hastaların kanser rehabilitasyonu sürecinde uygulanan sanat terapisine ilişkin duygu, düşünce ve deneyimlerini belirlemek amacıyla odak grup görüşmesi yapıldı.[9-11] Görüşme yeri olarak katılımcıların kendi ortamlarında rahat etmeleri için terapinin yapıldığı eğitim salonu tercih edildi. Görüşmelerde katılımcıların kendilerinin tercih ettikleri rumuz isimler kullanıldı. Görüşmeler, 1 araştırmacı ve 1 gözlemci eşliğinde yaklaşık olarak 45 dk sürdü. Araştırma verilerinin detaylandırılmasına olanak sağlaması ve katılımcıların deneyimlerini rahatça ifade edebilmeleri için her bir katılımcı süre kısıtlaması olmadan sırayla söz aldı. Katılımcıların ifadelerini derinleştirmek ve zenginleştirmek için görüşme formunda yer alan açık uçlu soruların yanı sıra görüşmenin gidişatına uygun sorular da soruldu. Katılımcılardan sözlü onam alınarak Android işlemci bir telefon aracılığı ile yapılan görüşmelerin ses kaydı alındı ve katılımcılara tekrar dinletilerek onaylatıldı.



RESİM 1: Sergilenen bir ebru resmi.



RESİM 2: Sergilenen bir ebru resmi.



RESİM 3: Sergilenen bir ebru resmi.



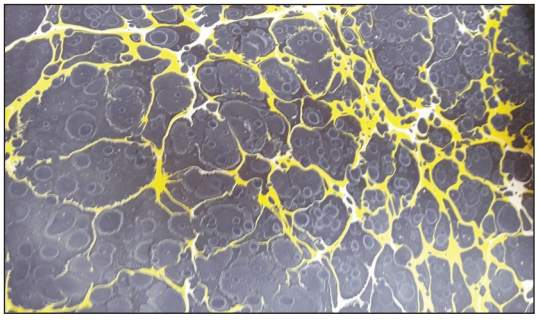
RESİM 4: Sergilenen bir ebru resmi.

VERİLERİN ANALİZİ

Nicel verilerin analizi SPSS 26.0 (IBM Corp. in Armonk, New York, USA) istatistik yazılım programında değerlendirildi. Hastaların tanıtıcı özelliklerinin gösteriminde kategorik değişkenler (cinsiyet,



RESİM 5: Sergilenen bir ebru resmi.



RESİM 6: Sergilenen bir ebru resmi.

eğitim durumu, çalışma durumu, hastalığın tanısı ve evresi) için sayı (n) ve yüzde (%), sürekli değişkenler (yaş ve hastalık süresi) için ise ortalama değerleri hesaplandı. Katılımcıların tanıtıcı ve hastalık özellikleri ile FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği puan ortalamaları arasındaki karşılaştırmalarda; 2'li gruplarda "independent sample t-testi", 3 ve daha fazla gruplarda tek yönlü ANOVA testi kullanıldı. Tüm istatistikler için $p<0,05$ anlamlılık düzeyi kabul edildi. Odak grup görüşme kayıtlarından elde edilen nitel verilerin analiz edilmesinde tümevarımcı analiz yorumuna olanak sağlayan tematik analiz yöntemi kullanıldı.

METODOLOJİK TİTİZLİK

Bu araştırmada, nitel ve nicel veriler eş zamanlı olarak toplandı ve birbirinden bağımsız olarak analiz edildi. Analiz sonucunda elde edilen nitel ve nicel bulgular yorumlanarak birleştirildi ve araştırma sorusuna ilişkin bilgiler ortaya çıkarıldı. Araştırmanın nitel yönteminde geçerlik ve güvenirliğin sağlanmasında Guba ve Lincoln tarafından inanılırlık, güvenilebilirlik, onaylanabilirlik ve aktarılabilirlik olarak belirlenen inandırıcılık ölçütleri kullanıldı.[13] Araştırmacılar katılımcılarla etkileşime girdi ve çalışma süresince aynı ortamı paylaşarak inanılırlık ölçütü sağlandı. Araştırmanın güvenilebilirliğinin sağlanmasında üçgenleme olarak tanımlanan 2'den fazla veri toplama aracı kullanılarak sonuçlar karşılaştırıldı. Nitel verilerin elde edilmesinde yapılan odak grup görüşme formu ve görüşme kayıtları 2 araştırmacı tarafından ayrı ayrı değerlendirilip, diğer uzmanlardan görüş alındı. Görüşmeden elde edilen ses kayıtlarının yazılı hâle getirilmesi, ortak ifadelerden tema ve kategorilerin oluşturulması, araştırma gereç ve yönteminin detaylı olarak açıklanması ile onaylanabilirlik ölçütü sağlandı. Katılımcıların araştırmaya dâhil edilme ölçütlerinin ve örneklem seçim yönteminin belirlenmesi ile aktarılabilirlik yani uygunluk ölçütü yerine getirildi.

ETİK

Çalışma, İzmir Bakırçay Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu tarafından onaylandı (karar no: 01 tarih: 07.02.2020) ve Helsinki Deklarasyonu Prensipleri'ne uygun olarak yürütüldü. Ayrıca çalışmanın yürütülebilmesi için kurum izni alındı. Araştırmaya dâhil edilen katılımcılar çalışmanın amaç ve gerekçesi hakkında bilgilendirildi. Görüşmelerin ses kaydı alınarak kaydedilebilmesi için sözlü onamları alındı. Görüşmelerde katılımcı kimliğinin deşifre olmaması için rumuz isimler kullanıldı. Ebru sanatı terapisi uygulaması sonrasında hastaların yaptığı resimlerin görüntü kaydı için hastalardan izin alındı.

BULGULAR

KATILIMCILARIN NİCEL YÖNTEM ANALİZİNE İLİŞKİN VERİLER

Araştırmanın nicel verilerine ait bulgulardan katılımcıların tanıtıcı özellikleri ve FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği puan ortalaması karşılaştırmalarına ilişkin veriler Tablo 1'de gösterildi. Araştırmaya dâhil edilen hastaların bazı tanıtıcı özellikleri incelendiğinde; hastaların yarısı 37-45 yaş aralığında, yaş ortalaması 48,00±8,61 yıl (37-64) ve yarısından fazlası lise mezunuydu. Katılımcıların tamamı evli ve yarısından fazlası 2 çocuk sahibiydi. Çalışma durumları incelendiğinde, yarısından fazlasının aktif olarak bir işte çalışmadığı ve tamamının il merkezinde yaşadığı be-

TABLO 1: Katılımcıların tanıtıcı ve hastalığa ilişkin özelliklerine göre FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği puan ortalamaları karşılaştırmaları (n=14).

		Ortalama±SS	Medyan	Minimum-maksimum
FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği Puanı		19,07±3,91	19,00	13,00-27,00
Değişkenler	**n (%)**	**Ortalama±SS**	**Test**	**p değeri**
Yaş grubu				
37-47 yaş	7 (50)	18,00±3,31	-1,027*	0,325
48-64 yaş	7 (50)	20,14±4,41		
Eğitim düzeyi				
Lise	10 (71,4)	18,00±3,65	-1,743*	0,107
Lisans	4 (28,6)	21,75±3,59		
Çalışma durumu				
Çalışıyor	1 (7,1)	19,00±0,00	0,299**	0,747
Çalışmıyor	8 (57,1)	18,37±4,03		
Emekli	5 (35,7)	20,20±4,32		
Kanser evresi				
1	1 (7,1)	15,00±0,00	0,547**	0,594
2	7 (50,0)	19,28±4,82		
3	6 (42,9)	19,50±2,88		
Aldığı tedaviler***				
KT+CT+RT+EHT	10 (71,4)	18,40±3,74	0,426**	0,739
KT+CT+RT	1 (7,1)	20,22±0,00		
CT+RT+EHT	2 (14,2)	22,00±7,07		
KT+CT+EHT	1 (7,1)	19,00±0,00		

*Bağımsız t-test; **F=Tek yönlü ANOVA; ***Birden fazla yanıt verilmiştir; FACT-G7: Functional Assessment of Cancer Therapy-General 7; SS: Standart sapma; KT: Kemoterapi; CT: Cerrahi tedavi; RT: Radyoterapi; EHT: Endokrin hormon terapisi.

lirlendi. Hastaların yarısının Evre II hasta grubu olduğu ve yarısından fazlasına kemoterapi, cerrahi tedavi, radyoterapi ve endokrin hormon terapisi (EHT) uygulandığı, katılımcıların tamamına yakınının hâlen EHT (tamoksifen/aromatöz inhibitörleri) aldığı belirlendi (Tablo 1).

Araştırmaya dâhil edilen hastaların FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği puan ortalaması 19,07±3,91 olarak bulundu. Katılımcıların %92,9'unun yaşam kalitesi düzeyinin (14 puan üzeri) ortalamanın üzerinde olduğu belirlendi. Hastaların yaş, eğitim düzeyi, çalışma durumu, kanser evresi ve uygulanan kanser tedavileri ile FACT-G7 Yaşam Kalitesi Ölçeği puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmadı (p>0,05).

KATILIMCILARIN TEMATİK ANALİZİNE İLİŞKİN VERİLER

Araştırma verilerinin tematik analiz sürecinde elde edilen kodlamalar sonucunda saptanan veriler Tablo 2'de gösterilmiştir. Araştırmaya dâhil edilen katılımcıların ebru sanatı terapisine ilişkin deneyimleri incelendiğinde; betimleyici ve yorumlayıcı analizler sonucunda 3 tema ve 5 kategori oluşturuldu. Kendini ifade etme teması; yansımak ve çağrıştırmak, olumlu duygudurumu teması; mutluluk ve dinginlik, duygu yoğunluğu teması ise coşku kategorilerini içerdi (Tablo 3).

TABLO 2: Tematik analiz sonucu elde edilen temalar, kategoriler ve kodlamalar.

Temalar	Kategoriler	Kodlar
Kendini ifade etme	Yansımak	Ruh hâlinin yansıması
		Enerjinin yansıması
	Çağrıştırmak	Kendini görme
		Çağrışım
Olumlu duygudurumu	Mutluluk	Mutlu olma
	Dinginlik	Rahatlama
Duygu yoğunluğu	Coşku	Renklerle oynama

TABLO 3: Temaların, kategorilerin ve kodların açıklaması.

Temalar	Kategoriler	Kodlar ve alıntı örneği
Kendini ifade etme	Yansıma	Ruh hâlinin yansıması "…O andaki stresin, üzüntün, varsa o andaki olumsuz düşünce varsa patlaklar oluşuyor o patlaklar boşluk yaratıyor…" Enerjinin yansıması "…boyayı attıktan sonra enerjimizi elimizi kâğıda veriyoruz ondan sonra elimizi çekiyoruz. Bazen dışarıdan gelen olumsuz enerji bile o kâğıda yansıyor…"
	Çağrışım	Kendini görme "…Ebruyu atıyorduk öyle at kıllarından küçük küçük oynuyorduk. O kadar rahatlatıyordu ki şekiller çıktıkça kendimizi orada görüyorduk." "…Biz bazen attığımız ebrulara şekil veriyoruz biz orada denizi görüyoruz, o denizin kabardığını, balık görüyoruz. Yorumluyoruz, bir şeylere benzetiyoruz. Kendimizi de bazen gerçekten onun içinde görüyoruz." Çağrıştırma "…İlk geldiğimde kırmızıyı şu an görmek istemiyorum dedim. Çünkü kırmızı ilaç aldığımda midem çok bulanıyordu… kıyafetlerimin büyük çoğunluğu kırmızıydı, onları bile giymiyordum…Kırmızı bana onu çağrıştırdı hep… Belki gelmeseydim hâlâ kırmızıya karşı antipatim olabilirdi..."
Duygudurumu	Mutluluk	Mutlu olma "…Daha güzel bir şey çıktı ki karşımıza o kadar burada o mutluluğu kalbinize beyninize sığdırıyorsunuz. Çok hoş bir şey yani ilk defa ebru diye karşılaşıyorsunuz yani ben son derece mutlu oldum."
	Dinginlik	Rahatlama "Beni rahatlattığını söyleyebilirim. Önceden ilaç alıyordum daha sakin uyumak için, artık ilaç almadan uyumaya başladım…" "… Belki o ara içimde bir karamsarlık vardı. Bazı yaşanmış sıkıntıları onlarla attım o zaman. Koşa koşa geliyorum buraya."
Duygu yoğunluğu	Coşku	Renklerle oynama "…İlk başladığımda heyecandan yapamadım zaten, ama bir şeyler çıkınca, yeşiller pembeler bir de ben canlı renkleri severim, hep canlı olacak orada güzel şeyler çıkınca ben heyecanlanıyorum…" "…Sonradan renklerle oynarken oynarken…unuttum. Ben ebruda olmasaydım oyun oynamasaydık belki kırmızıya daha bakamıyor olabilirdim…"

Tema 1: Kendini ifade etme

Katılımcıların, ebru yaparken ortaya çıkacak olan esere odaklandıkları ve ortaya çıkan eserin kendilerini ifade ettiğini düşündükleri anlaşıldı. Hastalar, içinde bulundukları ruh hâli ve enerjilerinin resme yansıdığını ifade ettiler. Bunun yanı sıra ebru sanatında kullandıkları renklerin hastalık deneyimlerine ait olumsuz deneyimleri çağrıştırdığını bildirdiler.

Kategori 1: Yansımak

Katılımcılar, yaptıkları eserlerde içinde bulundukları ruhsal durumun ve hissettikleri enerjinin yansıdığından söz ettiler. Ebru teknesinin başına geçtiklerinde kanser hakkında konuşmadıklarını, ruhsal durumlarının ve enerjilerinin resimlerine yansıdığını ifade ettiler. Yaşam deneyimlerinin olumsuz etkilerinin ruhlarında karamsarlığa yol açtığını ve bu karamsarlığın kâğıda siyah renk ve boşluk olarak yansıdığını bildirdiler.

"Çok da fazla hastalık konuşulmuyor. Hiç konuşulmuyor. Şunu gözlemledim ben herkes çok çabuk hemen o teknenin başına geçmek istiyor. Burada oturma havası yok böyle bir enerji akıyor." (50 yaşında kadın hasta)

"…Güneş yapmıyorsun, açık hava yok, gökyüzü yok. O anki ruh hâline bağlı." (43 yaşında kadın hasta)

Kategori 2: Çağrıştırmak

Katılımcılar, ebru yapma yöntemi her ne kadar benzer olsa da her bir katılımcının yaptığının bir başka katılımcının yaptığına benzemediğini bildirdiler. Katılımcıların çoğunluğu ortaya çıkan eserde kendilerini gördüklerini ve yaşadıkları travmayı ebrulara şekil verirken, ebru teknesini kabaran bir denize benzettiklerini ifade ettiler. Çoğu katılımcı kanserden kurtulma düşüncesi ile özgürlüğe kavuş-

mak için çoğunlukla güneş ve kuş yapmak istediklerinden söz ettiler. Ancak bazı katılımcılar ise eserlerinde hücre gördüğünü belirtti.

"…burada herkesin yaptığı farklı çıkıyor. Aynı renkleri arka arkaya atıyoruz çıkmıyor aynısı. Ben bile yapamam bir yaptığımın aynısını parmak izi gibi bir şey…" (48 yaşında kadın hasta)

"…Kuşları da yapardım sanki gökyüzünde hür bir vaziyette. Belki özgür olmak istiyordu o zaman bana göre…"(54 yaşında kadın hasta)

Bazı katılımcılar ebru yaparken, kanser tedavileri sırasında deneyimledikleri olumsuz semptomları hatırlatan durumlarla karşılaştıklarını bildirdiler. Hastaların kemoterapi sırasında uygulanan sitotoksik ajanların ne olduğunu bilmedikleri, ancak yaşadıkları semptomlar nedeniyle infüzyon sıvılarının rengine göre ayırt edebildikleri anlaşıldı. Bir hasta, kemoterapi sırasında bulantı-kusmaya neden olan sitotoksik ajanın kırmızı renkte olması nedeniyle kemoterapi sürecindeyken kırmızı rengi görmek istemediğini ve kırmızı renkte giysi ve aksesuar kullanmadığını belirtti. Ebru yapmaya başladığı zamanlarda kırmızı renk kullanmak istemediğini ve zamanla bu sorununu aştığını bildirdi. Odak grup görüşmesi sırasında hastanın kırmızı renkte küpe takmış olduğu dikkat çekti.

"…İsim olarak bilmiyorum kırmızı serumu getiriyorlar ya. Kırmızıya o an bakamıyordum, Bana o kırmızı ilacı örtülü olarak getirseler belki de o kadar etkilenmezdim… Ebrunun katkısı olmuştur… Tekrar döndüm yani kırmızıya gördüğünüz gibi, hatta ondan sonra Türk bayrağı yaptım." (38 yaşında kadın hasta)

Tema 2: Olumlu Duygudurumu

Katılımcıların tamamının, ebru yaparken mutluluk duydukları ve terapi grubunda olmaktan memnun oldukları anlaşıldı. Her bir katılımcı terapi sürecinin kendilerini dingin hissettirdiğini bildirdi. Her terapi gününde ortaya çıkan eserin mutluluk ve dinginlik yarattığından söz ettiler.

Kategori 3: Mutluluk

Ebru yaptıkları zaman yaşamlarındaki olumsuz her şeyi unuttukları, tamamen resim yapmaya konsantre oldukları ve resim ortaya çıkana kadar heyecanla bekledikleri anlaşıldı. Bu süreci deneyimlemenin ve terapi grubuna dâhil olmanın onları mutlu ettiği sözel ifadelerinde olduğu kadar yüzlerindeki gülümsemeden de görüldü.

"…Aralarında olmaktan çok mutluyum. Benim hayatımda yeşil renk her zaman beni etkiler. Ben ilk ebruyu attığım şeyi bir çıkardım her şey yeşil istem dışı. Gerçekten tamamen yeşil tonları benim ruhuma hitap ediyor." (52 yaşında kadın hasta)

"Tekneye odaklanıyoruz nefes almayı unutuyoruz. Bir an evvel alalım diye nefes almayı unuttuğum oluyor. Bazen bana nefes alsana diyorlar, gerçekten farkında değilim." (37 yaşında kadın hasta)

Kategori 4: Dinginlik

Çoğu katılımcı terapi günlerinde kendilerini rahatlamış olarak hissettikleri ve evlerine gittiklerinde rahat ve huzurlu uyuduklarını ifade ettiler. Bir katılımcı, terapi öncesinde uyku sorunu yaşadığı için ilaç tedavisi ile uyuyabildiğini, ancak terapiye başladığından beri uyumak için herhangi bir tedaviye gerek kalmadığını belirtti.

"…Eşim ebru yaptığım günlerde daha rahatladığımı görmüş. Ebru sanatında siz ne yapıyorsunuz? Ebru sanatından gelince ilaç almadan uyudun, size bir şey mi veriyorlar dedi..."(38 yaşında kadın hasta)

Tema 3: Duygu yoğunluğu

Hastaların, zorlu kanser tedavisi sürecini hatırlamak istemedikleri ve ebru yapmanın onlara önceki olumsuz deneyimlerini unutturduğu düşünüldü. Ortaya çıkacak olan resmin büyüsüne kapıldıkları ve her çıkan renk ve şeklin onları heyecanlandırdığı anlaşıldı.

Kategori 5: Coşku

Çoğu hasta, ebru sanatını "renklerle oynamak" olarak tanımladı. Ebru teknesine attıkları boyalar hangi renk olursa olsun sürpriz sonuçlarla karşılaştıklarını bildirdiler. Renklerle zihinlerini meşgul ettikleri için hastalıkları ile ilgili her şeyi unuttuklarını ifade ettiler.

"…ne bileyim suyu görünce yapamam dedim, ama başlayınca o kadar heyecanla yaptım ki her şeyi unutuyorsun yaparken…" (64 yaşında kadın hasta)

"…Yani şöyle renklerle oynamak. Kırmızı atıyorsun siyah çıkıyor çok değişik farklı renkler" (42 yaşında kadın hasta)

TARTIŞMA

Sanat, kanserli bireylerin, tedavi nedeniyle gelişen semptomlarını yönetmeyi sağlayan, deneyimledikleri kayıplar, değişimler ve belirsizlik olgularına psikolojik olarak yeniden uyum sürecini kolaylaştıran bir uygulamadır.[14] Bu çalışma ile ebru sanatı ile ilgili terapi programı uygulanan rehabilitasyon sürecindeki meme kanseri hastalarının algı, duygu ve deneyimlerini ortaya çıkararak yaşam kalitesinin etkilendiğini gösterdik. Çalışma sonuçlarımız oldukça özgün olup, literatürde ebru sanatının kanser hastalarının yaşam kalitesi üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yapılan çalışmalarda, farklı sanat terapileri kullanılarak kanser hastalarının baş etme stratejileri geliştirmesinde, farkındalıklarının artırılmasında, spiritüel ve emosyonel iyilik hâlinin geliştirilmesinde iyileşme olduğu gösterilmiştir.[1,3,4,15-17] Bu bağlamda, çalışmamızda ebru sanatı kullanılarak meme kanseri hastalarının deneyimleri analiz edilmiş ve yaşam kalitesi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bulgularımız, kanser hastalarının yaşam kalitesi üzerine bir sanat terapisi biçimi olarak ebru sanatının etkilerinin önemi vurgulamaktadır.

Sanat terapisinin, meme kanserli kadınlarda olumlu etkileri olduğuna ilişkin kanıtlar mevcuttur.[3,14-16] Daha önceki yapılan çalışmalarda, karma metot tipinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Özellikle hastaların ebru sanatı uygulamasına yönelik deneyimleri ile ilgili öz bildirimde bulunmalarına, duygularını ve hissettiklerini açıklama fırsatı sunmasına olanak sağlaması nedeniyle çalışmamızın özgün olduğunu düşünmekteyiz. Çalışmamızda, hastaların ebru desenlerinde kullandıkları renkleri anlamlandırdıkları, çağırışımda bulundukları, farklı renkler ve desenler elde ettiklerinde heyecanlandıkları görüldü. Katılımcıların tedavi sürecinde yaşadıkları fiziksel semptomlardan olumsuz olarak etkilenmelerinin ifadelerine yansıdığı tespit edildi. Meme kanseri tedavisinde sıklıkla siklofosfamid ve doxorubicin kemoterapötiklerinin yer aldığı tedavi rejimi kullanılmakta ve çoğunlukla bulantı-kusmaya neden olmaktadır.[18] Çalışmada elde edilen bulgulara göre bu tedavi rejiminin hastalarda yarattığı bulantı hissi nedeniyle ilacın renginden dolayı kırmızı renge karşı olumsuz duygular yarattığı ifadelerine rastlanmıştır. Çalışma sonuçları da hastaların bu olumsuz algılarının ebru sanatı uygulamasının etkisi ile iyileştiğini düşündürmüştür. Bu doğrultuda, onkoloji hemşireleri, hastaların tedaviye ilişkin algı ve deneyimlerini değerlendirebilir ve ilaç nedeniyle yaşanan bu olumsuz renk algısını aşmaları için sitotoksik ajanın renginin görünmesini engelleyecek bir kılıfa geçirilerek infüzyon yapılması gibi çözümler üretebilirler.

Katılımcılar her ne kadar kanser nedeniyle yaşanan olumsuzlukları ve travmayı ebru teknesinin başına geçtiklerinde unuttuklarını ifade etseler de ürettikleri desenlere verdikleri anlamlar ve çıkan şekiller hâlen hastalığın neden olduğu etkileri yansıtmaktaydı. Katılımcıların çoğunluğunun kanser tedavisi sürecini tamamlamış olmaları, kanser ve tedavilerinin yol açtığı fiziksel semptomlardan çok psikolojik semptomların etkilerini daha fazla algılamış olmaları ihtimalini de düşündürmektedir. Çalışmamızda elde edilen nitel veriler incelendiğinde, ebru sanatının hastalarda diğer çalışmalarda belirtildiği gibi umut, keder, yeniden dengeyi sağlama, kendini anlama, hatırlatma ve takdir etme gibi duyguları açığa çıkarmaya aracılık ettiği belirlendi.[17] Sanat terapisi sayesinde hastalarda ortaya çıkan sanatın dışavurumcu etkisi, onkoloji hemşirelerinin hastaların manevi bakım gereksinimlerini belirlemede ve uygun girişimler planlamalarında yol gösterici olabilir.

Sanat, bütün kültürlerde evrensel bir dil olarak iyileştirici etkisi ile fiziksel ve emosyonel iyileştirmeyi amaçlayan bir disiplindir.[15] Ebru sanatının rehabilitasyon sürecindeki farklı kültürlere ait kanser hastalarına da uygulanabileceğini ve destekleyici bir bakım girişimi olarak rahatlıkla kullanılabileceğini düşünüyoruz. Ebru sanatı terapi programı, hastaların "ebru" desenlerini öznel olarak yorumlamasına ve anlamlandırmasına, olumsuz duygu, düşünce ve deneyimlerin paylaşılmasına ve tartışılmasına olanak sağlamıştır. Aynı zamanda, sosyalleşmenin ve aynı deneyimi yaşayan bireylerle etkileşime girmenin, sevdikleri ve değer gördükleri bir ortamda olmanın da yaşam kalitesi düzeyini etkilemiş olabileceğini düşünüyoruz. Çalışma bulgularımızda hastaların bazı tanıtıcı özellikleri ile yaşam kalitesi düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu bağlamda, ebru sanatının yaşam kalitesi üzerindeki etkisinde, hastaların komorbidite durumu, kanser tedavisine

bağlı deneyimlediği semptomlar ve hastalık durumu gibi karıştırıcı faktörler yer alabilir. Çalışmamızda örneklem büyüklüğünün az olması da bu faktörler ile ebru sanatı arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak vermemiştir. Son olarak, ileriye dönük yapılacak olan çalışmalarda her bir katılımcının yaptığı ebru desenlerine ilişkin öznel yorumlarının kayıt altına alınmasını, duygudurumu ile desendeki renk ve şekillerin anlam benzerliği açısından karşılaştırılmasını önerebiliriz. Ebru sanatı, diğer sanat terapilerine oranla kanser hastalarının yaşam kalitesini iyileştirmede etkililik düzeyi açısından keşfedilmeyi beklemektedir.

SINIRLILIKLAR

Araştırma, çalışma tasarımı açısından amaçlı örneklem yöntemi seçilmesi nedeniyle ilgili kanser vakfında rehabilite edilen, dâhil etme ölçütlerine uygun meme kanseri tanısı olan ve araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden bireylerle sınırlandırıldı. Ayrıca çalışmamızda, geçmiş dönemlerde yapılan uygulamaların etkilerini araştırdık. Bunun yerine önceden planlanmış ve deneysel tasarımı yapılmış bir uygulamanın etkilerinin araştırılması ile farklı sonuçlar elde edilebilir. "ebru" sanatı terapisinin farklı kanser tipleri ve farklı kültürlerden gelen hasta popülasyonları üzerindeki etkilerini inceleyen, ileriye yönelik randomize kontrollü araştırmalar yapılması önerilebilir.

SONUÇ

Çalışma sonucunda, bir sanat terapisi biçimi olarak "ebru" sanatının kanser rehabilitasyonu sürecindeki meme kanserine yakalanmış kadınların yaşam kalitesini etkilediği sonucuna varıldı. Bu araştırma, rehabilitasyon sürecindeki meme kanserli kadınların sağ kalım sürecinde yaşam kalitesi üzerine sanat terapisinin etkilerine dair kanıtlar sağlar. Kanser hastalarına uygulanan sanat terapisi, onkoloji hemşirelerinin tamamlayıcı, bütünleştirici ve destekleyici bakım yaklaşımlarına terapötik olarak katkı sunabilir.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan, Mustafa Akın;* ***Tasarım:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan;* ***Denetleme/Danışmanlık:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan;* ***Veri Toplama ve/veya İşleme:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan, Mustafa Akın;* ***Analiz ve/veya Yorum:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan, Mustafa Akın;* ***Kaynak Taraması:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan, Mustafa Akın;* ***Makalenin Yazımı:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan;* ***Eleştirel İnceleme:*** *Derya Çınar, Ayfer Karadakovan, Mustafa Akın.*

KAYNAKLAR

1. World Health Organization. All cancers excl. non-melanoma skin cancer. Source: Globocan 2020. Erişim linki: [Link]
2. Ennis G, Kirshbaum M, Waheed N. The beneficial attributes of visual art-making in cancer care: An ntegrative review. Eur J Cancer Care (Engl). 2018;27(1). [Crossref] [PubMed]
3. Kocamaz D, Yamak D. Kanser ve onkolojik rehabilitasyon [Cancer and oncological rehabilitation]. Zeugma Sağlık Araştırmaları Dergisi. 2019;1(1):24-9. [Link]
4. Lee J, Choi MY, Kim YB, Sun J, Park EJ, Kim JH, et al. Art therapy based on appreciation of famous paintings and its effect on distress among cancer patients. Qual Life Res. 2017;26(3):707-15. [Crossref] [PubMed]
5. Gras M, Daguenet E, Brosse C, Beneton A, Morisson S. Art therapy sessions for cancer patients: a single-centre experience. Oncology. 2020;98(4):216-21. [Crossref] [PubMed]
6. Bozcuk H, Ozcan K, Erdogan C, Mutlu H, Demir M, Coskun S. A comparative study of art therapy in cancer patients receiving chemotherapy and improvement in quality of life by watercolor painting. Complement Ther Med. 2017;30:67-72. [Crossref] [PubMed]
7. Meghani SH, Peterson C, Kaiser DH, Rhodes J, Rao H, Chittams J, et al. A pilot study of a mindfulness-based art therapy intervention in outpatients with cancer. Am J Hosp Palliat Care. 2018;35(9):1195-200. [Crossref] [PubMed]

8. Pelit E, Türkoğlu T. Somut olmayan kültürel miras değerlerinin turizme yansımaları ebru sanatı üzerine bir inceleme [Tourism reflections of intangible cultural heritage values: a review on ebru art]. Güncel Tur Araştırmaları Derg. 2019;3(1):101-18. [Crossref]
9. Creswell JW, ed. Bütün M, Demir SB, çeviri editörleri. Nitel Araştırma Yöntemleri. 3. Baskı. Ankara: Siyasal Kitapevi; 2013. p.1-341.
10. Baltacı A. Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme [A conceptual review of sampling methods and sample size problems in qualitative research]. Bitlis Eren Üniversitesi Sos Bilim Derg. 2018;7(1):231-74. [Link]
11. Cella DF, Tulsky DS, Gray G, Sarafian B, Linn E, Bonomi A, et al. The Functional Assessment of Cancer Therapy scale: development and validation of the general measure. J Clin Oncol. 1993;11(3):570-9. [Crossref] [PubMed]
12. Yanez B, Pearman T, Lis CG, Beaumont JL, Cella D. The FACT-G7: a rapid version of the functional assessment of cancer therapy-general (FACT-G) for monitoring symptoms and concerns in oncology practice and research. Ann Oncol. 2013;24(4):1073-8. [Crossref] [PubMed]
13. Başkale H. Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi [Determination of validity, reliability and sample size in qualitative studies]. Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektron Derg. 2016;9(1):23-8. [Link]
14. Wood MJ, Molassiotis A, Payne S. What research evidence is there for the use of art therapy in the management of symptoms in adults with cancer? A systematic review. Psychooncology. 2011;20(2):135-45. [Crossref] [PubMed]
15. Karadağ E, Uğur Ö. Kanserli hastalarda çok konuşulmayan bir uygulama: sanat terapisi [An application very unspoken in cancer patients: art therapy]. Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektron Derg. 2015;8(2):142-4. [Link]
16. Czamanski-Cohen J, Wiley JF, Sela N, Caspi O M, Weihs K. The role of emotional processing in art therapy (REPAT) for breast cancer patients. J Psychosoc Oncol. 2019;37(5):586-98. [Crossref] [PubMed]
17. Çelikbaş E. Dışavurumcu sanat terapisi [Expressive art therapy]. Safran Kültür ve Tur Araştırmaları Derg. 2019;2(1):20-37. [Link]
18. Kurt B. Kapucu S. Meme kanserli hastalarda progresif gevşeme egzersizlerinin kemoterapi semptomlarına etkisi: literatür derlemesi [The effect of progressive relaxation exercise on chemotherapy symptoms in breast cancer patients: literature review]. Mersin Univ Sağlık Bilim Derg. 2018;11(2):235-49. [Crossref]